

УДК 94(47)08: 631.115 “1861/1905”

Ірина Жиленкова

СЕЛЯНСЬКА ГРОМАДА В АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ОЦІНКИ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ

Проаналізовано ставлення урядових кіл Російської імперії до селянської громади у пореформений період. Охарактеризовано аргументи прибічників та противників цього звичаєвого інституту. Простежено еволюцію поглядів вищих урядових чиновників та зміни законодавчих актів щодо вказаного питання. На основі конкретних прикладів доведено архаїчність громади та констатовано необхідність здійснення реформування сільського господарства Російської імперії з огляду на загальну ринкову кон'юнктуру та внутрішні економічні тенденції.

Ключові слова: селянська громада, землеволодіння, кругова порука, сільське господарство, Російська імперія.

Для соціально-економічного розвитку України останнього десятиліття характерні глибокі інституційні та структурні зміни в усіх сферах промисловості та сільського господарства. У таких умовах особливо важливим було те, щоб, базуючись на вітчизняних практичних напрацюваннях та враховуючи сучасні реалії, здійснити конструктивне планування шляхів подальшого розвитку, визначити ефективність та доцільність тієї чи іншої моделі.

Насамперед, слід вказати на те, що вітчизняна історіографія зосереджувала свої зусилля переважно на суспільних відносинах у сільському господарстві України, як і усієї Російської імперії, що було надзвичайно обтяжене кріпосницькими пережитками після селянської реформи 1861 р. Досліджувалися найперше динаміка і структура землеволодіння, різноманітні чинники, що впливали на розвиток продуктивних сил, а найбільше – вороже ставлення селян до уряду й поміщиків. Проте дослідження ставлення громадськості й урядових кіл до громадського землеволодіння до виходу указу від 9 листопада 1906 р., наслідком якого стало поступове руйнування селянської громади, було недостатнім. Вказане обумовлює історіографічну актуальність пропонованого дослідження.

Історіографічна база студії сформована працями дореволюційних (В. Анісімов [5], В. Гурко [10], Г. Сазонов), радянських (Б. Ананьїч [11], М. Симонова [8]) та сучасних науковців (О. Сокирко [3, с. 22–25]); джерельна – забезпечена залученням архівних матеріалів, спогадів сучасників (С. Вітте) [1] та публікацій періодичних видань.

Загальний соціально-економічний розвиток Російської імперії пореформеного періоду характеризувався нерівномірністю й суперечливістю. Саме в останній чверті XIX ст. дедалі помітнішим ставало втручання держави в економічне життя. Українською сільське господарство країни впливала світова аграрна криза, що розпочалася у другій половині 1870-х рр. Через падіння врожайності та зниження цін на продукцію землеробства на світовому ринку, прибуткова частина бюджету зменшувалася. Разом із тим, після аграрної реформи 1861 р., сільське господарство Російської імперії характеризувалося наявністю великого латифундистського землеволодіння й селянського малоземелля. Рівень та ефективність агрокультури як першого, так і другого був заниженим, наслідком чого була низька врожайність зернових та інших культур. При цьому періодичним явищем був голод, особливо на власне російських теренах. За визначенням графа С. Вітте, у роки правління імператора Олександра III напрям урядової політики щодо селянства був суто реакційним. Він відзначав, що правляча бюрократія країни прагнула підняти не добробут народних мас, а “земельних приватних власників і переважно нашого заборгованого і штучно підтримуваного дворянства” [1, с. 514]. Причому піклування про поміщицьке землеволодіння подавалося як опікування усім сільським господарством.

В урядовій аграрній політиці, починаючи від реформи 1861 р. і – до падіння імперії Романових у лютому 1917 р., можна прослідкувати два діаметрально протилежні періоди. Упродовж першого (1861–1905 рр.) уряд докладав значних зусиль для збереження консервативної селянської громади, розглядаючи її як надійний оплот правлячого режиму. За ініціативою міністра фінансів М. Бунге засновано Селянський банк, що мав здійснювати операції на користь малого землеволодіння. Проте, його діяльність всіляко обмежувалася. Лобісти великих аграріїв в урядових колах побоювалися, що це може призвести до послаблення поміщицького землеволодіння. Як наслідок, розвиток продуктивних сил у сільському господарстві був надзвичайно уповільненим, що стримувало зростання добробуту населення.

Натомість у ході революції 1905–1907 рр. і після імператорського указу від 9 листопада 1906 р. (другий етап) ставлення уряду до вирішення аграрного питання кардинально змінилося. Прем'єр-міністром П. Столипіним та керівником Головного землеробського відомства О. Кривошеїним ставилося завдання ліквідації селянської громади й розвитку сільського господарства винятково на основі особистої власності. Наполегливо декларувалася необхідність збільшення виробництва аграрної продукції шляхом "ставки на сильних" у селянському середовищі та прискорення переходу громадських земель у приватну власність. Водночас проурядова преса пропагувала прагнення центральної влади надавати допомогу дрібним селянським господарствам.

Проте, урядова аграрна політика своє головне завдання, як і раніше, вбачала у збереженні великого землеволодіння – опори монархічного устрою. "Наше велике землеволодіння, – об'єктивно відзначав часопис гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, характеризуючи суть урядової аграрної політики, – користувалося винятковими турботами уряду. Вся політика Дворянського і Селянського банків, наша фіскальна система, наше місцеве обкладання, зрештою організація місцевого самоуправління – усе пристосоване для того, щоб протегувати великому землеволодінню. І коли уряд заявляє, що він і далі сприятиме розвитку сільського господарства, для всіх зрозуміло, яким буде це сприяння" [2, с. 6461].

Земельна реформа 1861 р. супроводжувалася суперечками щодо перспектив розвитку громадського землеволодіння. Упродовж наступних десятиліть пореформеного періоду вони тільки посилювалися і стали чинником гострих дискусій у суспільстві, особливо у роки природних катаклізмів і зниження врожайності сільськогосподарських культур. Захисниками селянської громади виступали прихильники застарілих форм життя на місцях. Більшість вищих урядовців Російської імперії й особливо поліцейські адміністратори вважали, що колективом керувати легше, ніж кожним її членом окремо. Натомість, із часом активними захисниками громади стали прибічники соціалістичної доктрини. Останні вбачали у ній практичне застосування останнього слова економічної теорії і навіть майбутній осередок соціалізму. С. Вітте вказував на те, що у ставленні до цієї проблеми почуття брали гору над розумом, хоча головним чинником подальшого збереження селянської громади була політика правлячої бюрократії, зацікавленої в "адміністративно-стадному управлінні" селянством [1, с. 491, 494–495, 538].

Значно глибше і масштабніше оцінюють роль і значення громади сучасні історики й економісти. Інститут селянської громади вони розглядають як осердя економічної системи Російської імперії, що гарантувала поміщикам і державі справну працю залежного чи напівзалежного селянства. На думку американського історика С. Гока, громада "була передусім механізмом взаємного соціального контролю всередині самого російського селянства, який діяв за принципом зрівнялівки й виробляв специфічну трудову етику: бути, як усі (якщо ти не належиш до привілейованої категорії старост, старшин або прикажчиків), і водночас слухняним, працювати в міру потреб" [3, с. 23].

Слід відзначити, що у системі поземельних відносин в Україні були певні відмінності порівняно із власне російськими губерніями, що сприяло більш прискореному руйнуванню громади. Якщо у європейській частині Росії громадське землеробство становило на початку ХХ ст. 83,4 %, то в українських губерніях спостерігалася дещо інша ситуація, що відображала зростання подвірного землеволодіння. Питома вага останнього у Подільській губернії становила 94,6 %, Полтавській – 84,1 %, Київській – 83,3 %, Волинській – 77,9 %, Чернігівській – 48,3 %, Херсонській – 11,2 %, Харківській – 4,7 %, Катеринославській – 3,5 %. Але навіть в останніх трьох, у яких переважала селянська громада, її землі практично не були передільними і переходили у звичайне подвірне землекористування [4, с. 10]. Та все ж інститут селянської громади, мав виразно поліцейські функції й був вигідний державі, як важіль контролю над землеробами. Він гальмував господарську ініціативу українського селянина, що "заважало розвитку дрібнотоварного підприємництва" [3, с. 24]. Відтак сільське господарство упродовж тривалого часу залишалося "ахіллесовою п'ятою" тодішньої економіки. Ані деяке підняття продуктивності сільського господарства, ані зусилля, скеровані на переселення частини селянства у глибини азіатської Росії, не послабили гостроти аграрного питання. Якщо безпосередньо після скасування кріпосного права у європейській частині Російської імперії було близько 25 % трудових малоземельних господарств, то напередодні Першої світової війни їх частка перевищувала 50 % [5, с. 114].

За цих обставин розвиток імперського суспільства після 1861 р. характеризувався безперервним протистоянням між прибічниками й противниками сільської громади. Разом із цим інститутом, останні критикували економічний, соціальний і навіть побутовий устрій держави. На їх переконання, громада блокувала прогресивний шлях розвитку "стомільйонного народу". Звинувачення урядових кіл з боку громадськості набули ще більшої гостроти після голоду 1891 р., який охопив низку переважно російських губерній європейської частини імперії.

Звинувачення щодо гальмуючої ролі сільської громади в економічному і соціальному розвитку країни зводилися переважно до таких аспектів. По-перше, існування громади призвело до виснаження ґрунтів і падіння врожайності. В умовах періодичного перерозподілу земель між окремими сім'ями, залежно від їх чисельності, жодне підвищення продуктивності сільськогосподарських культур неможливі; по-друге, громада пригнічувала творчу ініціативу в селянському середовищі, сприяла поглибленню майнової диференціації, посилила податковий тиск внаслідок кругової поруки та призвела до зубожіння й переселення селян на азійські простори імперії; по-третє, розподіляючи власність, вона сприяла деградації сім'ї, падінню віри серед селян та посиленню зневаги до Церкви; по-четверте, громада формувала серед народу впевненість у тому, що, тримаючись усією масою, кожен її член невразливий і безкарний до тих правопорушень, які він дозволяв собі щодо чужої власності. Зрештою, вона вже виявила зародки аграрних заворушень і являла собою зло, що акумулювалося після скасування кріпосного права [6, с. 202].

Однак прибічники сільської громади використовували власні аргументи на її захист. На їх переконання, цей інститут захищав селян від безземелля і тим самим перешкоджав виникненню й розвитку земельного пролетаріату, з чим слід було рахуватися. Більше того, прибічники громади (зокрема, публіцист Г. Сазонов) надмірно славословили подальше її існування як "свідчення переваги Росії над Західною Європою з її індивідуалізмом і егоїзмом, як гарант держави від можливих грізних катастроф" [6, с. 266].

Говорячи про фактичний стан речей, слід вказати, що після реформи 1861 р. громадський устрій залишався "в повній силі". Зі 109 млн десятин землі в європейській частині Російської імперії 90 млн перебувало у громадському володінні [7, арк. 67]. Отже, воно було "узаконене" майже на 5/6 надільної селянської землі. У громаді почали вбачати не пережиток кріпосного права, що підлягав ліквідації у недалекому майбутньому, а специфічну особливість, притаманну саме російському народові. Відтак ідеологи громади розглядали її як систему, що містила у собі зародки найбільш досконалої форми селянського землеволодіння і гарантію добробуту землероба. З цього випливало, що завдання уряду полягало не у послабленні чи ліквідації громадського начала, а у його захисті.

Помилки тих економістів, які були на захисті громади, виходячи із народницького світогляду, полягали у тому, що вони не враховували перспектив економічного розвитку сільського господарства, які неминуче призводили до руйнування цього звичаєвого інституту. Тим більше, що в Україні, як і більшості інших регіонів європейської частини Російської імперії, чисельність землеробського населення у пореформену добу настільки зросла, що збільшення обсягів сільськогосподарської продукції, розвиток продуктивних сил у землеробстві був можливий тільки завдяки переходу до більш інтенсивного господарювання. За цих обставин примусове збереження громади призводило до занепаду дрібного господарства.

Економічні процеси щороку засвідчували, що ідеалізація існуючого устрою не має надійного ґрунту, що громада не тільки не сприяє раціональному розвитку господарства, а радше гальмує його. Саме регулюючи в особі мирської сходки весь порядок розподілу й користування землею, вона пригнічувала будь-яку підприємницьку ініціативу. Кожна сім'я, володіючи відведеною їй у тимчасове користування землею, не мала достатніх мотивів ані до її ретельного обробітку та підживлення, ані, тим більше, до вдосконалення прийомів польового господарства, розрахованих на довготривалу перспективу. Кожен господар на маленьких ділянках і смугах, відведених йому після перерозподілу в різних місцях, в умовах трипільної системи з випасом худоби по пару й стерні, мав підкорятися загальній сівозміні й задовольнятися посівом одних і тих самих зернових та коренеплодів.

Усе це неодмінно відображалось на продуктивності надільних селянських земель. Валовий збір головних хлібних культур з однієї десятини упродовж 1899–1906 рр. становив у середньому 34 пуди, а з урахуванням парового поля – тільки 23 пуди. Збір збіжжя у приватновласницьких господарствах перевищував урожайність на громадських землях на 20–25 %. У дещо кращих умовах було селянське господарство на землях подвірного землеволодіння, розташованих переважно в українських губерніях. Але й ця форма володіння землею не була позбавлена аналогічних хиб з огляду на черезсмузжя, далекоземелля, примусову сівозміну й спільний випас худоби селянами по пару та стерні [7, арк. 67].

Через негаразди у сільському господарстві в урядових колах проявилися розбіжності у поглядах й оцінках селянської громади. Відомо, що ставлення С. Вітте до цього суспільного інституту не було однозначним. Але ставши міністром фінансів (1892–1903 рр.), він, під впливом М. Бунге, почав усвідомлювати, що головне гальмо економічного розвитку країни – це середньовічна за своєю суттю громада [1, с. 499]. Проте, більшість вищих урядовців і зокрема керівництво впливового Міністерства внутрішніх справ, висловлювалися за подальше зміцнення сільської громади. Зокрема, товариш міністра внутрішніх справ В. Плеве вважав кругову поруку в

громаді "найбільш надійним засобом стягнення всіх недоїмок" [8, с. 178]. Отже, позиція низки вищих урядовців зумовлювалася суто фіскальним інтересом.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. уряд виступив із законодавчими ініціативами, скерованими на зміцнення громадського устрою. Законом 1886 р. обмежено право сімейних розподілів землі у селян – членів громади. У 1889 р. запроваджено інститут земських начальників – для посилення дворянського контролю над органами селянського місцевого самоуправління. Більше того, законом від 8 липня 1893 р. мінімальний термін щодо земельних переділів у громаді обмежувався 12-ма роками під контролем земських начальників. Зрештою, указом від 14 грудня 1893 р. взагалі заборонено вихід із громади, без згоди мирської сходки, навіть за умов дочасного погашення викупного боргу, а також заборонено продаж, дарування або віддачу у заставу земельних наділів [9, с. 228–229].

Подальші спроби вирішення питань, що стосувалися майбутнього громади, супроводжувалися гострими суперечками в урядових колах. Деякі міністри, серед них і С. Вітте, під впливом кар'єрних та інших мотивів, змінювали своє ставлення до громадського устрою на селі. Спочатку він був прихильником сільської громади і підтримував законопроект, який забороняв вихід із неї, без згоди двох третин домовласників, обмежував заставу й продаж виділених у власність земельних наділів. Пізніше, долаючи спротив Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), С. Вітте, головуючи у комітеті міністрів, сприяв скасуванню за законом від 12 березня 1903 р. кругової поруки і посилив паспортний режим, який ускладнював переміщення селян [1, с. 530].

Внаслідок загострення суперечностей в суспільстві, особливо після селянських заворушень на Лівобережній Україні 1902 р., змінювалося й ставлення окремих чиновників до селянської громади. Зокрема, керівник земського відділу МВС В. Гурко зарекомендував себе противником відповідної системи землеволодіння [10, с. 32]. Щоправда, цілковито незмінним залишалось їх ставлення до громади, як оплоту самодержавного устрою.

Заслугують на увагу й деякі суперечливі результати роботи редакційної комісії МВС у 1903 р. Одним із її висновків стало визнання заможного селянства "найбільш надійним оплотом існуючого у країні порядку". Водночас у матеріалах комісії захист найбідніших селян визнавався одним із головних державних завдань, що засвідчило відсутність єдності погляду на цей аспект проблеми у самому відомстві. Тим більше, що редакційна комісія визнавала закономірний характер розшарування селянства й піддавала осуду традиційно поширений в урядових колах погляд на його заможну частину, як на "шкідливий елемент населення під назвою куркулів і глитаїв" [11, с. 67].

Отже, сільська громада надалі розглядалася авторами проекту редакційної комісії МВС, як інститут, здатний захистити інтереси найбіднішого селянства й запобігти його подальшій пролетаризації. Ще однією новацією у діяльності вказаного органу стало визнання хутірської системи найбільш досконалою й перспективною формою ведення господарства. Відтак, проект передбачав усунення тих обмежень, що були перепорою для виходу селянина із громади. Після скасування кругової поруки втратило сенс правило, згідно із яким, для виходу із громади необхідно було сплатити не менше половини викупного боргу, тоді, як за іншу його частину мала відповідати громада [11, с. 67]. Загалом, зміст матеріалів редакційної комісії засвідчував неспроможність уряду Миколи II здійснити навіть половинчасте реформування аграрного устрою напередодні революції 1905–1907 рр. Водночас слід відзначити, що попри усю суперечливість висновків редакційної комісії, деякі із них стали своєрідними провісниками майбутньої столипінської аграрної реформи, що здійснювалася під контролем МВС.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. економічний розвиток Російської імперії гальмувався кризою, яка поступово трансформувалася у затьяжну депресію й виокремила вади попередньої внутрішньої політики уряду. Спроба створити потужну індустрію, яка могла б забезпечити власне населення необхідними товарами й водночас успішно конкурувати на зовнішніх ринках виявилася невдалою. Соціальне становище загострювалося щорічним демографічним приростом – понад 2 млн осіб, а слабка промисловість була неспроможною створити для усіх робочі місця. Саме за таких обставин значна частина правлячої верхівки схилилася до необхідності активного сприяння сільському господарству й, зокрема, до реформування селянського землекористування шляхом ліквідації селянської громади.

Список використаних джерел

1. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – М.: Соцэґиз, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). – 573 с.
2. Горно-заводское дело. – 1912. – № 51/52. – С. 6461–6462.
3. Сокирко О. Імперсько-радянський феодалізм / О. Сокирко // Український тиждень. – 2013. – № 27 (295). – С. 22–25. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/83745/PrintView>.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів: 1917–1920 / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 3/4. – С. 5–60.
5. Анисимов В. И. Экономическая география России: Лекции, чит. в Моск. коммер.

ин-те в 1909–1910 акад. г. / В. И. Анисимов. – Москва: Кн. маг. "Высш. шк.", т-ва студ. М.К.И., 1915. – Вып. 1. – 175 с. 6. Сазонов Г. П. Быть или не быть общине? Доклад 3-му отделению Императорского вольного экономического общества 22 ноября 1893 года / Г. П. Сазонов // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2. – С. 202–266. 7. ЦДІАК України, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 347, арк. 67. 8. Симонова М. С. Отмена круговой поруки / М. С. Симонова // Исторические записки: историческая литература. – М.: Наука, 1969. – Т. 83. – С. 159–195. 9. Чернышев И. В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И. В. Чернышев. – Пг.: [б.и.], 1918. – 384 с. 10. Гурко В. И. Устои народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды / В. И. Гурко. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1902. – 201 с. 11. Кризис самодержавия в России, 1895–1917 / [Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, Б. Б. Дубенцов; Ред. В. С. Дякин]. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 664 с.

Ирина Жиленкова

КРЕСТЬЯНСКАЯ ОБЩИНА В АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ОЦЕНКИ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ

Проанализировано отношение правительственных кругов Российской империи к крестьянской общине в пореформенный период. Охарактеризованы аргументы сторонников и противников этого института. Прослежена эволюция взглядов высших правительственных чиновников и изменения законодательных актов по этому вопросу. На основе конкретных примеров доказана архаичность общины и констатирована необходимость осуществления реформирования сельского хозяйства Российской империи, учитывая общую рыночную конъюнктуру и внутренние экономические тенденции.

Ключевые слова: крестьянская община, землевладение, круговая порука, сельское хозяйство, Российская империя.

Iryna Zhilenkova

RURAL SOCIETY IN AGRARIAN POLICY OF RUSSIAN EMPIRE GOVERNMENT: ESTIMATION AND LEGISLATIVE INITIATIVES

Attitude of Russian Empire government circles towards rural society after reforms is analyzed. Arguments of supporters and opponents of this institute is characterized. Evolution of views of the upper governmental officials and changes of legislative acts concerning mentioned questions are traced. On the base of concrete examples it is proven that society was archaic and leaning on internal economic tendencies it is established that there was necessity in reforming of Russian Empire agriculture.

Key words: Rural society, landowning, circular bail, agriculture, Russian Empire.

УДК 930:94(3):378.4 (477-25)''18''

Антон Крижевський

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АНТИКОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА У КІНЦІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості викладання антикознавчого комплексу дисциплін в університеті Св. Володимира у кінці ХІХ ст. Проаналізовано значення університетського статуту 1884 р. для розвитку історико-філологічної освіти в цілому та антикознавства зокрема. Детально розглянуто навчальні плани 1886 і 1890 рр., простежено їх особливості, різницю між ними та наслідки їх впровадження. Встановлено, що класична філологія та суміжні предмети займали привілейоване становище на факультеті. Охарактеризовано основні положення програм іспитів із антикознавчих дисциплін. Висвітлено організацію практичних занять із класичної філології.

Ключові слова: університет Св. Володимира, історико-філологічний факультет, антикознавство, університетська освіта, статут 1884 р.

Кінець ХІХ ст. позначився ревізією університетського законодавства з метою впорядкування управління вищими навчальними закладами Російської імперії. Упровадження нового статуту 1884 р. та багатьох його реакційних норм спричинило різкі зміни в організації навчального процесу на історико-філологічному факультеті у цілому, та у статусі антикознавчих дисциплін зокрема. Тому аналіз навчальних планів, постанов Міністерства народної освіти та норм університетського статуту дозволить висвітлити особливості викладання антикознавства у кінці ХІХ ст.